

Правдун Т. О.,

Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, м. Хмельницький

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ «ПРИКОРДОННИК» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ ТА СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття містить результати дослідження ЛСГ «прикордонник» в українській та англійській мовах, яке було проведено як на матеріалі тлумачних словників, так і публіцистичних текстів прикордонної тематики (2012-2013 рр) в структурно-семантичному та семантико-стилістичному аспектах. Спільне і специфічне в семантичній структурі та сферах вживання зіставлених мовних одиниць, як і їхні групи в цілому, схарактеризовано в ній.

Ключові слова: лексико-семантична група, лексема, архілексема, парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні відношення.

Статья содержит результаты исследования ЛСГ «пограничник» в украинском и английском языках, которое было проведено как на материале толковых словарей, так и публицистических текстов военной (пограничной) тематики (2012-2013 гг.) в структурно-семантическом и семантико-стилистическом аспектах. Общие и специфические черты в семантической структуре и сферах употребления сопоставляемых языковых единиц, как и их группы, охарактеризовано в ней.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, лексема, архилексема, парадигматические, синтагматические и эпидигматические отношения.

The article is devoted to the study of lexical-semantic group «border guard» in English and Ukrainian based on both defining dictionaries and publicistic texts (2012-2013) in frames of structural-semantic and stylistic approaches. Common and specific features of the semantic structure and usage of the language units under investigation as well as their groups as a whole are characterized here.

Key words: lexico-semantic group, lexeme, archilexeme, paradigmatic, syntagmatic and epidigmatic relations.

Постановка загальної проблеми і її зв'язок з науковими завданнями. У сучасній лінгвістиці протягом останніх десятиліть одними з традиційних та разом із тим актуальних аспектів вивчення лексики є семантико-стилістичний та структурно-семантичний аналіз лексем та їхніх угруповань, зокрема, лексико-семантичних груп (ЛСГ) в зіставному аспекті. У цьому плані недостатньо дослідженою є ЛСГ «прикордонник» в українській та англійській мовах.

Постановка завдання. Необхідність усебічного вивчення сучасної лексики прикордонної тематики зумовлена, передусім, динамічними процесами глобалізації, зростаючою роллю міжнародної комунікації у сфері туризму та підвищенням інтересом до України як до країни з багатою культурною спадщиною, яку все частіше масово відвідують іноземні туристи. Лексика зазначеної тематики повсякденно актуалізується у мовленні під час перетину кордону між Україною та країнами-сусідами. Така комунікація відбувається у письмовій (декларації, заяви та ін.), та в усній формі (співбесіда, опитування та ін.), які реалізуються у розмовному мовленні, текстах офіційно-ділового стилю, до якого належить лексика прикордонної тематики за І. Р. Гальперінім [1, с. 433] та в публіцистичній відповідного тематичного спрямування.

Актуальність дослідження зумовлена майже повною відсутністю в сучасному зіставному мовознавстві праць з вивчення військової термінології, зокрема, лексики прикордонної тематики, у плані аналізу семантичної структури мовних одиниць, їхніх стилістичних особливостей та частотності вживання у мовленні, адже повного опису структурно-семантичних та системно-структурних особливостей досліджуваного нами матеріалу із долученням елементів поліпарадигмального аналізу ще не проводилося. Актуальним є провести таке дослідження на матеріалі публікацій фахових журналів, які описують життя на кордоні [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнолінгвістичні положення, висловлені за А. Мартіне і К.Х. Ульманом М.П. Кочерганом про безсистемність або часткову систематизованість лексики в мові [3, с. 118], спонукали багатьох дослідників до системно-структурного (О. Лазорович, О. Рудяков, Ж.П. Соколо-вська, О.О. Тараненко, Дж. Лайонз, Ч. Філлмор та ін.) і структурно-семантичного (Ш. Баллі, Е. Бенвеніст, О.М. Вольф, О. Есперсен, Ч. Моріс, Й.А. Стернін, Л. Теньєр, Г.А. Уфимцева, Х. Фрей, Л.А. Філатова, Р. Якобсон та ін.) аналізу лексичних одиниць мови або в зіставленні декількох мов, як в аспекті діахронії, так і синхронії.

Вивчення лексики як системи відбувалося разом із розробкою теорії семантичного поля (див. праці Г. Іпсена, Й. Тріра [4, с. 281-282; 10; 12] та ін.). Із розвитком теоретичних лінгвістичних розвідок щодо систематизації лексики на основі спільних ознак сучасні дослідники зосередили увагу на вивченні критеріїв класифікації лексики та та структурної ієрархії ЛСГ окремо та у складі ЛСП, що особливо цінним видається в зіставному та типологічному напрямках дослідження (див. праці В. Д. Аракіна, Ш. Р. Басирова, С. І. Терехової, Г. А. Шамової та ін.).

Спроби дослідити ЛСГ військового тематичного спрямування (див. праці С.О. Дамінової, В.П. Лихолітова, Г.А. Судзіловського, О.А. Терехова, Х.З. Травіла та ін.) та майже повна відсутність структурно-семантичних і стилістичних досліджень військової лексики прикордонної тематики (праці В. П. Лихолітова та ін.) підтверджують актуальність обраної теми.

Завдання дослідження – дослідити ЛСГ «прикордонник» на семантико-стилістичному та структурно-семантичному рівнях лінгвістичного аналізу, визначити аломорфні та ізоморфні ознаки цих ЛСГ та їхніх складників в українській та англійській мовах.

Матеріалом для дослідження слугували лексеми, об'єднані спільною семою «прикордонник» в українській та англійській мовах, проаналізовані на матеріалі тлумачних словників (СУМ [5], LED [11]), а також в україномовних і англійськомовних періодичних виданнях (журнал «Кордон» (рубрика «Пульс кордону») (2012-2013 рр.) [1] та аналогічні статті з сайту Служби митної та прикордонної охорони США (2012-2013 рр.)) [2].

Наукові результати. В основу аналізу досліджуваного матеріалу покладено системоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць, елементи поліпарадигмального аналізу [6; 7] («концепт / поняття – мовна репрезентація – асоціювання і частотність вживання в мові і мовленні») та модель семантичного поля, згідно з якими до складу ЛСП входять ЛСГ, які об'єднують слова одного з аспектів ЛСП [9, с. 262]. Це поле парадигматичного типу, яке об'єднує лексеми, що належать до однієї частини мови і мають спільну категоріальну сему у своєму лексичному значенні [8], яку Й. Трір та Г. Іпсен називають архілексеєю [9, с. 380], інші науковці – семантичними класами [8]. У свою чергу ЛСГ складаються зі слів, а слова – з лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), які оформлюють семантичну структуру слова [9, с. 262]. Оскільки семантичні поля характеризуються зв'язком слів [9, с. 381], то основними зв'язками в структурі ЛСП як системи є парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні відношення [3, с.120], які структурують ЛСГ.

Зіставлювані ЛСГ «прикордонник» у своїй структурній ієрархії мають такі парадигми синонімів: укр. *охоронець, правоохоронець, співробітник, прикордонник-рятівник* [1, с. 30-34]. В англійській ЛСГ явище синонімії не є настільки ж розвиненим, як в українській ЛСГ, що почасти пояснюється більшим розвитком полісемії в ній порівняно з українською ЛСГ. Проте у кожній із зіставлюваних груп можна бачити розвинену мережу синонімії антонімічних парадигм: укр. контекст. *пасажи́р, затриманий, порушник, правопорушник, нелегал, мігрант, громадянин, особа* [1, с. 30-34] – англ. *passenger, immigrant, national, citizen, individual* та *person* [2]. У складі обох ЛСГ «прикордонник» також представлені гіпонімічні відношення: укр. *інспектор* та *митник* [1, с. 30-34] – англ. *investigator, agent, specialist, official* та *deputy* [2]. Гіперонімами до номінацій структурних підрозділів у досліджуваних ЛСГ є: укр. *відділ, загін, наряд, застава, підрозділ, пункт, МВС, Держприкордонслужба, служба, орган, пункт* [1, с. 30-34]; англ. *patrol, CBP, agency, department, office, service* та *port* [2].

Структурно синонімічні, антонімічні та гіперо-гіпонімічні відношення у досліджуваних ЛСГ можна представити у вигляді такої схеми:

Схема ЛСГ «прикордонник» в українській мові

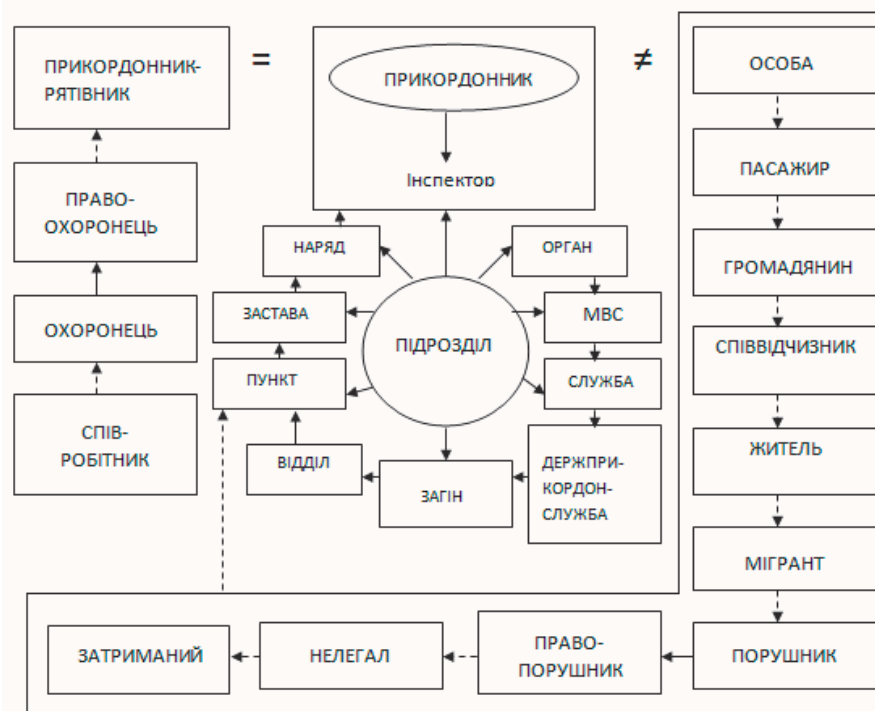

Рис. 1. Схема ЛСГ «прикордонник» в українській мові

Слід зауважити, що для позначення поняття «прикордонник» («officer»), (згідно з LED «військовослужбовець» [11, с. 1059], у значенні номінації посадової особи в англійськомовних текстах прикордонної тематики не вживають синонімів. До складу відповідної англійськомовної групи – ЛСГ «(CBP) officer» – належать такі парадигми слів: гіпоніми – *investigator, agent, specialist, official* та *deputy*; гіпероніми – а) *patrol*; б) *CBP, agency, department, office, service* та *port* [2]. Відповідно у публіцистичних текстах прикордонної тематики офіцер-прикордонник протиставляється особам, які перетинають кордон, тож можемо вважати, що такі слова як англ. *passenger, immigrant, national, citizen, individual* та *person* [2] є контекстуальними антонімами до англ. *CBP officer*. Отже, сему «(CBP) officer», яка зустрічається в публіцистичних текстах найчастіше (0,21 %), можна вважати архілексеєю (домінантою ЛСГ).

ЛСГ «(CBP) officer» має таку структуру:

Схема ЛСГ «прикордонник» в англійській мові

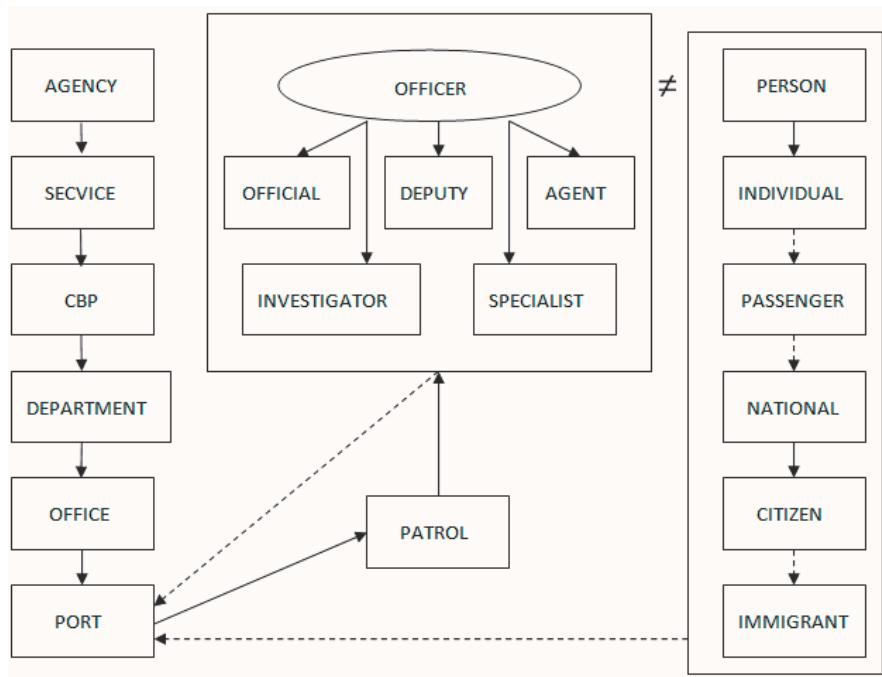

Рис. 2. Схема ЛСГ «прикордонник» в англійській мові

Отже, суттєвою відмінністю двох ЛСГ, як видно зі схем, є те, що на відміну від української ЛСГ «прикордонник» в англійській ЛСГ «(CBP) officer» відсутні синоніми, що видно з поданих вище схем, а сама сема «officer» у більшості випадків у текстах спостерігається поєднання англ. *officer* з аббревіатурою *CBP* (*Customs and Border Protection*) [2], що власне звучує значення слова «officer» – офіцер митної та прикордонної служби США. Як видно з рис.1, аналог цього терміну в українській мові – укр. *прикордонник*, а за СУМ, – укр. *військовослужбовець прикордонних військ* [8, 7, с. 643], що не передбачає несення митної варти. Слід урахувати і наявність в українському прикордонному дискурсі слова «митник», яке, відповідно до СУМ, має значення «службовець, який збирає мито» [5, 4, с. 721]. Отже, в цьому вбачається різниця не лише в семантиці, а й у діяльності прикордонників різних країн: прикордонник (тобто працівник прикордонної служби України) виконує функцію охорони та захисту державного кордону, а офіцер митної та прикордонної служби США – функцію охорони та захисту державного кордону і митного контролю. Зважаючи на специфіку концептуально-семантичного розподілу (зокрема, структури прикордонних військ та її репрезентування в порівнюваних мовах, значення сем та функцій, які означають обов'язки, виконувани працівниками служба ін.), синтагматичні зв'язки та асоціювання, укр. *прикордонник* та англ. *CBP officer* можна вважати частковими еквівалентами.

Згідно з СУМ укр. *співробітник* – це особа, яка співпрацює з певною організацією [5, 9, с. 519]. Значення цього слова жодним чином не вказує на причетність особи до прикордонної служби, проте у словосполученнях укр. *співробітники Держприкордонслужби*, *співробітники відділу (прикордонної служби)* стає зрозумілим, що йдеться саме про офіцерів-прикордонників. Те саме стосується і укр. *охоронець* та *правоохоронець* у складі словосполучень укр. *охоронці кордону* та *правоохоронці ВПС (відділу прикордонної служби)* [1, с. 30-34]. Хоча укр. *правоохоронець* у прикордонному дискурсі зустрічається здебільшого не у словосполученнях, а як окрема одиниця, на рівні епідигматичних зв'язків, носії мов розуміють під цим синонімом саме співробітника ДПСУ. Очевидно, що використання семантичних, стилістичних і семантико-стилістичних синонімів у текстах прикордонної тематики слугує засобом уникнення тавтології, тобто вони виконують диференційну функцію у тексті, проте спостерігається уніфікація відповідних термінів. Також у досліджуваних текстах нерідко вживається прикладка укр. *прикордонник-рятувальник* [1, с. 33], друга частина якої вказує на факт проведення рятувальної операції прикордонником під час несення служби на кордоні. Ця прикладка, на нашу думку, виконує не лише стилістичну, а й інформативну функцію, адже вона деталізує значення даної лексеми.

Проаналізувавши значення укр. *прикордонник* та його синонімів можна стверджувати, що його синоніми укр. *охоронець*, *правоохоронець*, *співробітник* є контекстуальними синонімами, оскільки за межами «прикордонного» контексту цей семантичний зв'язок утрачається.

Наведені вище схеми показово демонструють і схожі явища в зіставлюваних ЛСГ. Відповідно до СУМ [5] та LED [11] такі поняття як «особа», «пасажир» та «громадянин» мають свої лексичні репрезентації в обох зіставлюваних мовах.

Для укр. *особа* частковими еквівалентами є англ. *person* та *individual*, не зважаючи на те, що значення англ. *person* та *individual* відрізняються, адже англ. *individual*, відповідно до LED, включає в себе поняття *person* [11, с. 781]. Отже англ. *person* – це представник людського роду, людина загалом, а англ. *individual* – людина як окрема одиниця у складі групи людей [11, с. 781]. Дослідивши вплив контексту на семантичне наповнення

зіставлюваних лексем, можна стверджувати, що слід розрізняти ці два поняття, особливо у перекладі. На приклад, у реченні англ. *Individuals arrested may be charged by complaint, the method by which a person is charged with criminal activity* [2] контекст дозволяє зрозуміти, що у першому випадку йдеться про конкретну затриману особу, а в другому – про будь-яку особу, яку звинувачують [2].

Стосовно укр. *громадянин, співвітчизник* та *житель* спостерігаємо аналогічне співвідношення їхньої семантики. Їх частковими еквівалентами є англ. *citizen* та *national*, які мають різні відтінки лексичних значень. Англ. *citizen* означає жителя певного міста чи країни, громадянина, а англ. *national* позначає осіб, які є громадянами певної країни, але проживають поза її межами [11, с. 1015]. Оскільки в українській ЛСГ немає повного еквівалента до цього ЛСВ, то в українському прикордонному дискурсі використовують словосполучення за моделлю «громадянин + країна походження особи», наприклад: укр. *громадянин Код-Д'Івуару, громадянин Сирії* та ін. Англ. *citizen* теж вживається у словосполученні, яке звучує його лексичну семантику – англ. *U.S. citizen*, що відповідає за змістовим наповненням укр. *співвітчизник* та, певною мірою, *житель*, адже ця лексема вживається у словосполученнях на зразок укр. *житель Запорізької області*, що у ширшому розумінні означає те саме, що й укр. *співвітчизник* [5, 9, с. 517].

Щодо укр. *пасажир* та англ. *passenger*, відповідно до СУМ та LED, можна спостерігати повне співпадіння лексичних значень, отже вони є повними еквівалентами у перекладі [5, 6, с. 84; 11, с. 1116]. Для ілюстрації можна навести такі словосполучення та їхні еквіваленти: англ. *passengers on a flight* – укр. *пасажирів рейсу*; укр. *пасажирів автомобіля Škoda* – англ. *passengers of the Škoda automobile* [1, с. 30-34, 11] та ін.

В україномовному дискурсі прикордонної тематики можна бачити частотне вживання не лише укр. *прикордонник*, але і його гіпоніма – укр. *інспектор* [5, 4, с. 32]. У англійському прикордонному дискурсі (див рис. 1) гіпонімів значно більше. До них належать: англ. *(CBP) investigator, (CBP) agent, (agricultural) specialist, (CBP) official, (CBP) deputy* [2]. Проте жодна з перелічених лексем не є повним еквівалентом до укр. *інспектор* через неоднаковий концептуально-семантичний розподіл понять і, як наслідок, – відмінності у семантичних структурах порівнюваних лексем, які відображають різницю в призначенні і функціонуванні підрозділів прикордонних відомств. При перекладі посад, які можуть обіймати офіцери прикордонники, слід, очевидно, зважати на структуру прикордонного відомства, контекст та перекладати ці лексеми як реалії.

Аналогічна ситуація спостерігається і з англ. *CBP*. Структурно *CBP (Customs and Border Protection)* [2], яке, як було зазначено вище, виконує номінативну функцію як щодо прикордонних, так і митних структур, тоді як укр. *Державна прикордонна служба* [1, с. 30-34] обслуговує лише прикордонну галузь і виконує перевірку документів пасажирів та вантажу. Отже, назви цих служб та їхній структурний підрозділ є реаліями в обох зіставлюваних мовах; вони визначають специфіку досліджуваних ЛСГ. Наприклад, англ. *Office of Field Operations* «штаб, який займається проведенням польових операцій» [2] репрезентує поняття, яке відсутнє в україномовному прикордонному дискурсі. При перекладі таких реалій слід обов'язково зважати на контекст.

За даними словників LED [11] та СУМ [5], англ. *agency* та *service* є повними еквівалентами до укр. *орган* та *служба* відповідно. Так само можна говорити про укр. *пункт (пропуску)* [1, с. 30-34] – англ. *port (of entry)* [2]. Проте семантичним еквівалентом до укр. *відділ (прикордонної служби)* [1, с. 30-34], відповідно до праці В.М. Гапонової [2], вважається не англ. *department*, а англ. *division* [2, с. 22] – лексема, яка не є частотно вживаною в досліджуваних англійських текстах.

Англ. *patrol* [2] є еквівалентом до укр. *наряд* [1, с. 30-34], адже *наряд* означає один із різновидів прикордонного патрулювання. Отже, відповідником до англ. *patrol* є укр. *патруль*, а не укр. *наряд*, що також потребує врахування контексту.

Складність у перекладі можуть створювати й укр. *загін* та *застава* [1, с. 30-34]. Лексема *застава* поступово виходить із ужитку, тоді як укр. *загін*, як справедливо стверджує В.М. Гапонова [2], тож її слід перекладати як англ. *detachment* [2, с. 20].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження ЛСГ «прикордонник» в україномовному та англійському публіцистичному дискурсі прикордонної тематики дало змогу виявити ізоморфні й аломорфні риси аналізованих ЛСГ та труднощі у перекладі окремих елементів цих ЛСГ. Ізоморфними для зіставлюваних ЛСГ є такі їхні ознаки і характеристики: 1) частотність вживання архілексем (домінант) у досліджуваних текстах становить укр. *прикордонник* (0,18 %) та англ. *CBP officer* (0,2 %); 2) наявність розвинутої мережі синонімії антонімічних парадигм в обох ЛСГ на тлі слабкіше розвинутої синонімії, ніж антонімії; 3) розвинені гіперонімічні відношення, репрезентації яких, зважаючи на специфіку структури обох відомств, є реаліями, становлять труднощі в перекладі українською мовою з англійської мови та навпаки.

Аломорфним для української ЛСГ «прикордонник» є: 1) розвинена мережа синонімії антонімічних парадигм, до того ж антонімічні відношення розвинені більше, ніж синонімічні; 2) слабо розвинені гіпонімічні відношення в межах ЛСГ; 3) рідкісні за вживанням стилістичні та семантико-стилістичні синоніми.

Для англійської ЛСГ «прикордонник» аломорфним є: 1) відсутність антонімічної парадигми; 2) розвинені гіпонімічні відношення; 3) здатність окремих лексем-складників ЛСГ репрезентувати відношення омонімії граматичних форм, що не властиво їхнім українським еквівалентам; 4) складники англійської ЛСГ налічують більше безеквівалентних ЛСВ, ніж їхні українські відповідники.

Подальші наукові студії щодо досліджуваної нами наукової проблеми вбачаються у напрямі психолінгвістики, соціо- та прагмалінгвістики, зіставного і типологічного мовознавства, зокрема, контрастивної семантики, у напрямі прототипної семантики, теорії та практики перекладу.

Література:

1. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка / И. Р. Гальперин. – М : Издательство литературы на иностранных языках, 1958. – 460 с. – (Библиотека филолога).
2. Гапонова В. М. Англо-українсько-російський словник прикордонних термінів / В. М. Гапонова, Н. С. Назаренко. – Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2011. – 108 с.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : Підручник / М. П. Кочерган. [2-ге вид.]. – К : Видавничий центр «Академія», 2006. – 464 с.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія / Селіванова О. О. – Полтава : Довкілля. – 716 с.
5. Словник української мови [гол. ред. І. К. Білодід]. – 11 т. – Київ : «Наукова думка», 1970-1980.
6. Терехова С. І. Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (на матеріалі української, російської та англійської мов): Монографія / С. І. Терехова. – К. : КНЛУ, 2007. – 400 с.
7. Холодилова М. В. Лексика русской лесопильной промышленности: полипарадигмальный подход. – Дисс. канд. филол. наук / спец. 10.02.01 – русский язык. – Красноярск, 2008. – 340 с.
8. Энциклопедия Кургосвет : Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krugosvet.ru>.
9. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. [2-е изд.]. – М : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
10. Ipsen G. Sprachphilosophie der Gegenwart / Ipsen Gunther. – Berlin : Junker und Dunnhaupt, 1930.
11. Longman Exams Dictionary : Your key to exam success [man. ed. Stephen Bullon]. – Harlow : Pearson Education Limited, 2006. – 1834 p.
12. Trier, J. Das sprachliche Feld. Eine Auseinandersetzung / J. Trier // Neue Jahrbticher fur Wissenschaftund Jugendbildung. – №10. – 1934. – P. 428-449.

Список ілюстративного матеріалу:

1. Кордон: журнал / засн. Центральний друкований орган Державної прикордонної служби ; голов. ред. Микола Зорик. – К. : ТОВ «КЖД «Софія», 2013. – Щомісяч. – 2013. – № 2. – С. 30-34.
2. Customs and Border Protection Official Site. Newsroom. News-Releases [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cbp.gov/xp/cgov/newsroom/news_releases/.